

10. Івасюк Микола Іванович : Довідник з історії України (А–Я) : За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-е вид., доопр. і допов. Київ : Генеза, 2001. С. 266.
11. Буковина: її минуле і сучасне / за ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж–Філадельфія–Детройт : Вид-во «Зелена Буковина», 1956. 965 с.
12. Орлик М. Довгий шлях до реабілітації. *Територіальні громади Чернівецької області* : веб-сайт. URL: <http://gromady.cv.ua/zt/news/21749/> (дата звернення: 3.05.2021).
13. *Визначні постаті : 1774–1918 (Біографічний довідник)* / Авт.-упоряд. О.М. Павлюк. Чернівці : Золоті литаври, 2000. 252 с.
14. Спецфонд 1937–1939. З колекції НХМУ : Каталог / Автор-упоряд. Ю. Литвинець. Київ : Фенікс, 2016. 406 с.
15. Юсов С. Івасюк Микола Іванович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 407–408.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-079-7-3>

**СКАСУВАННЯ РАБОВЛАСНИЦЬКОГО ЛАДУ
У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 1861 Р.:
ВІЗІЯ І. І. ПЕТРУНКЕВИЧА (1843-1928)**

Котельницький Н. А.

*кандидат історичних наук,
член-кореспондент*

*Центру українських досліджень Інституту Європи
Російської академії наук
м. Москва, Російська Федерація*

У 2021р. відзначається черговий ювілей великої події в історії Російської імперії – відміни кріпосного права 1861р. Без усялякого перебільшення скасування рабовласницького устрою стало доленосною реформою в історії держави Романових, вимушено схваленої імператором Олександром II. Однак, ставлення та оцінки процесу відміни кріпацтва завжди були різноманітними. У контексті цього дуже цікавими є візії лідерів опозиційних рухів та сил Російської імперії щодо цієї події, наприклад «патріарха» та беззаперечного керманича земської ліберальної партії північної України, видатного представника української національної аристократії – Івана Ілліча Петрункевича

(1843–1928). У своїх мемуарних та публіцистичних трактатах великий політик оприлюднив своє бачення процесу відміни кріпосного права у Російській імперії, який він вважав видатним з точки зору соціально-го та економічного розвитку країни.

Мати та батько політика – Анастасія Мартинівна та Ілля Якович належали до панівного стану Чернігівської губернії. Як згадував Іван Ілліч, мати була дуже освіченою жінкою, з великим характером. Однак, вона отримала реакційне виховання, була апологетом консервативних кріпосних традицій, і до кінця життя не зраджувала собі: принципово не визнавала будь-яких ідей рівності у суспільстві. У справах кріпацького господарства вона керувалася не фінансовими мотивами, а глибоким переконанням щодо легітимності свого права власності на рабів, і навіть теоретично не визнавала будь-яких інших форм соціальної організації. Батько, навпаки, дотримувався не стільки демократичних, скільки гуманних переконань, репрезентуючи відомий образ «кающогося дворянина» корони Романових. Після початку процесів відміни рабовласницького ладу у Російській імперії, він перейшов у табір ліберальних сил, які власне і реалізовували на практиці законодавчі норми Визвольної реформи 1861р. Будучи послідовним, не залишав демократичної меншості аристократичної корпорації, яка чітко розуміла, що модернізація Російської імперії принципово неможлива без знищення кріпацького ладу [1, с. 5].

Під час навчання у пансіоні І Київської гімназії та І Київському Володимирському кадетському корпусі погляди І.Петрункевича щодо кріпосництва у Російській імперії отримали свою цілісність. Один з його викладачів – М.Домонтович, познайомив свого студента з політичними та історіософськими трактатами великого російського мислителя О.Герцена. Викладач запрошував І.Петрункевича до себе додому, де проводив з ним відповідні бесіди, знайомив з видатними працями «західника». Молодий студент зрозумів, що його викладач був не тільки прихильником герценівської ідеології, а й одним з його кореспондентів, оскільки М.Домонтович показував своєму учню персональні листи до нього від О.Герцена, який жив в еміграції. Іван Ілліч свідчив, що М.Домонтович став одним з перших, хто суттєвим чином вплинув на формування його світогляду

І. Петрункевич, під безпосереднім впливом свого викладача, дослідивши усю глибинність рабовласницького зла у Російській імперії, став палким поборником відміни кріпосного права у державі. Формуванню принципів переконань сприяла одна важлива деталь: один з родичів викладача – К.Домонтович, був членом Редакційних комісій, які розробляли Положення про звільнення селян. Завдяки цьому М. Домонтович регулярно отримував з Санкт-Петербурга широкомасштабний комплекс документації, яка розкривала усю глибинність

цієї проблеми. Відповідно, вже наприкінці навчання у кадетському корпусі, у І.Петрункевича почала кристалізуватися власна концепція розв'язання болючого аграрного питання у Російській імперії.

У мемуарах політик відзначав, що проблема відміни кріпосного права у Російській імперії була для нього не теоретичним питанням – на відміну від матері, і він, і його брат – Михайло, і батько категорично не сприймали кріпацького ладу та засуджували рабовласництво – живу дійсність, у якій вони жили. Тому наукові роботи О. Герцена падали вже на добре підготовлений ґрунт, а ідеї мислителя закарбувались у світогляді І. Петрункевича на усе життя. Діяч визнав, що доктрина О. Герцена визначила його політичні та соціальні ідеали – філософ став його духовним наставником, який навчив його розрізняти стратегічне та принципове від тактичного, яке залежить від місця, часу та обставин [2, с. 8].

Період перебування у Чернігові, де діяч навчався у місцевій гімназії, закарбувався у пам'яті І.Петрункевича епохальною та доленосною подією – скасуванням кріпосного права у Російській імперії. У своїй публіцистиці Іван Ілліч яскраво відтворив соціокультурне середовище північної України напередодні визвольної реформи 1861 р. І. Петрункевич писав, що у російському суспільстві не було й думки, що ганебна поразка у Кримській війні(1853-1856)призведе до «біди» для панівних верств держави – скасування рабовласницького ладу. Після завершення Кримської епопеї до Борзнянського повіту Чернігівської губернії прибули гусарські полки для постійного місця дислокації. Поява військової молоді внесла у монотонне українське провінційне життя небувале пожвавлення: богемне буття, хореографічні бали, азартні ігри – усе це наповнило повсякденність дворянських маєтків. Суспільного життя у регіоні по суті не існувало – газета «Черниговские губернские ведомости» отримувалась у Борзнянському повіті раз на тиждень, а у село потрапляла лише за умов «непорозуміння». Військова музика, безкінечні прийомі, весілля, ігрові салони – усе це затьмарювало турботи про завтрашній день: поміщики жили сьогоднішнім днем, а про катастрофічно зростаючі борги маєтків ніхто не думав – аристократія не сумнівалася, що селянські спини все винесуть.

І.Петрункевич свідчив, що звільнення селян стало повною несподіванкою для нобілітету північної України: зникнення праці рабів, повна неготовність до нових економічних умов, боляче вдарили по панівному стану. Усі розмови у цей час по фазендах велись таємно, виключно в умовах закритих приватних бесід, оскільки інформація могла потрапити у розпорядження домашньої прислуги та кріпосних, а вже прийняті попередньо рішення у Санкт-Петербурзі могли змінити у будь-який момент. Але, коли стало зрозумілим, що проблема вирішена у принципі, і рабовласництво у Російській імперії доживає останні дні,

представники панівного класу Північного Лівобережжя почали терміново радитись, яким саме способом доцільніше звести визвольну реформу до мінімальних негативних наслідків для великих землевласників. Рабовласниками було поставлене стратегічне завдання – у будь-якому випадку зберігти дешеvu найману працю у великих маєтках. Оскільки Чернігівська губернія була чи не єдиною з українських губерній Російської імперії, де земля була головним джерелом прибутків, то нобілітет краю зайняв відверто реакційну позицію – він у кращих консервативних традиціях виступив проти наділення колишніх рабів земельними ділянками у приватну власність, щоправда на умовах довготривалого викупу. Однак, коли ця течія у Редакційних комісіях, що працювали у столиці імперії прогнала, аристократія північної України вміло і цинічно скористалась пристрасним бажанням селян отримати свободу негайно, отримати мінімальні наділи у власність, і «виграло» найбільш прибуткові земельні наділи, поставивши колишніх кріпаків в умови дворянського економічного диктату. Тим не менше, незважаючи на усі недоліки, Іван Ілліч вважав визвольну реформу 1861р. великою та доленосною.

І.Петрункевич яскраво відтворив і сам день оголошення Маніфесту про відміну кріпосного права. Як згадував діяч, напередодні оголошення документу склалась дуже цікава ситуація: тодішній чернігівський губернатор – К.Шабельський, який не був прихильником модернізації країни, подав у відставку і терміново залишив територію Чернігівської губернії. На його місце був призначений князь С.Голіцин, але він прибув лише після оголошення Маніфесту. Згідно діючого тоді законодавства, повноваження керманіча губернії повинен був тимчасово виконувати віце-губернатор, але він «оголосив» себе хворим. Терміново «захворіли» голова Казенної палати та Управляючий державним майном губернії – виконувати посадові обов'язки губернатора виявилось нікому. У цих складних умовах батько політика Ілля Якович Петрункевич, виборний представник судової влади губернії, узяв на себе знакову місію – публічне оголошення Маніфесту про скасування кріпацтва.

Після підписання документу у Санкт-Петербурзі 19 лютого 1861 р., до Чернігова прибув спеціальний представник верховної влади, який разом з Іллею Петрункевичем почав підготовку оголошення документу по усій Чернігівській губернії, оскільки панівні верстви побоювались селянських заворушень. І.Петрункевич яскраво змалював довгоочікуваний день – 9 березня 1861 р., коли Маніфест було оголошено по усій губернії. Після богослужіння у центральному кафедральному соборі Чернігова, один з церковних ієрархів публічно оприлюднив доленосний документ. Однак, реакція селянського середовища була наповнена розчаруванням: усі чекали негайного і повного звільнення від влади

поміщиків, а натомість виявилось, що ще надовго зберігались обов'язкові відносини з бувшими господарями, особиста служба, барщина і оброки. Ілля Якович Петрункевич виступив з промовою, у якій на доступній для селян мові пояснив основні тези документу. Як свідчив Іван Ілліч Петрункевич, селяни розійшлись по домівках у стані глибокого незадоволення – вони явно очікували значно більшого. Запровадження уставних грамот, за спостереженням діяча, підтвердило скептицизм селянства – сутички поміщиків і селян на економічному ґрунті дуже часто призводили як до адміністративного, так і військового свавілля пануючих верств. Так чи інакше, І. Петрункевич вже тоді зрозумів, що відміна кріпосного права була проведена не в інтересах абсолютної більшості населення держави – селянського стану [3, с. 5].

У своїх славетних мемуарах політик свідчив, що у 1866р. він розпочав свою громадську діяльність з того, що відмовився від 1/5 частини викупних платежів тимчасовозобов'язаних селян родинного маєтку у селі Плиски, який був подарований йому батьками, і таким чином знищив усі відносини, пов'язані з селянськими обов'язками [4, с. 30]. Шляхетний вчинок по відношенню до колишніх рабів маєтку у Плисках можна вважати показовим, адже Іван Ілліч вважав принципово необхідним бути послідовним у практичній діяльності, сповідуючи відповідні ідеологічні імперативи

Розмірковуючи над господарськими реаліями буття у провінції, І.Петрункевич наголошував, що згідно з законодавчими нормами визвольної реформи, селянські земельні наділи у його рідному селі Плиски склали не більше 6-7 десятин на землеробську родину. Такий невеликий наділ був явно недостатнім для кріпаків, які тільки-но звільнились від рабства. Селяни потрапляли у економічну залежність або від аристократів, або від купців, які масово скуповували землі у дворян, або від заможних, так званих «малоросійських» козаків, які були особисто вільними за часів рабовласницького ладу, і після відміни кріпосного права стали успішним гравцем на аграрному ринку у провінції. Вказана залежність колишніх кріпаків від сусіднього землевласника, який диктував свої умови, була зумовлена тим, що на півночі Лівобережної України у цей час по суті не було ні фабрик, ні заводів, ні прибуткових промислів, а мігрувати не було сенсу, оскільки залізничного сполучення де-факто не було. Проблему ускладнювала і та обставина, що селяни не знали ніякої іншої праці, крім землеробської, що в умовах малоземелля було економічною та господарською катастрофою. Це відразу ж призвело до того, що фінансово-економічне становище селян значно погіршилось у порівнянні з добою кріпацтва, і значного поширення набули думки про те, що звільнення від рабства не покращило, а, скоріше, погіршило становище селян. І. Петрункевич

відверто заявив у мемуарах, що недостатнє забезпечення селянства землею після їх звільнення, особливо у провінції, де землеробство складало основну галузь промисловості, було величезною державною і господарською помилкою, яка мала фатальні для країни наслідки у формі революційного вирішення аграрного питання на початку ХХ ст. [5, с. 14–15]

Іван Ілліч у своїй концептуальній праці «К аграрному вопросу» публічно оприлюднив власну візію на процес скасування рабовласницького ладу у Російській імперії. Розмірковуючи над мотивами, якими керувалося російське самодержавство відмінюючи кріпосне право, І. Петрункевич наголошував на тому, що комплекс трансформаційних модернізацій країни, який отримав влучну назву епохи Великих реформ, був викликаний бажанням абсолютизму Романових розв'язати нагальні політико-фінансові проблеми держави, які великою мірою були поглиблені широкомасштабною в усіх аспектах поразкою Російської імперії у Кримській війні (1853–1856). Монархія та її уряд негайно потребували колосальних ресурсів для відновлення економічного потенціалу країни, але рабовласницька імперія не могла відкрити широкі фінансові перспективи: для розвитку омріяної російським деспотизмом промислової індустрії була потрібна вільна робоча сила, себто вільні наймані працівники. Однак, перетворивши колишніх рабів – селян у вільних найманців, імперський уряд так і не передбачив надання їм прав і свобод вільних громадян, вважаючи їх лише господарчими суб'єктами для фіскалізації. У кінцевому результаті, селянська реформа стала спотвореним компромісом між невідкладними потребами часу і відмираючим минулим. Цей політичний консенсус, на основі конформізму та примату фінансових імперативів малочисельного, але панівного стану в імперії – корпорації великого нобілітету, на переконання політика, і призвів до того, що комплекс економічних інтересів селянства був принесений у жертву інтересам їх бувших власників, тобто колишні рабовласники отримали непропорційні компенсації для себе в умовах відміни кріпосного права. І.Петрункевич зазначив, що ситуація могла б бути якісно іншою, якби була поставлена принципово інша стратегічна мета – широкомасштабна інтенсифікація сільського господарства за прикладом прогресивних країн Заходу, у першу чергу США, з їх фермерським укладом сільського господарства, формуванням прошарку дрібних землевласників, вільних громадян і економічно незалежних суб'єктів, зі своїми правами та обов'язками, а не створення армії бідних платників податків [6, с. 3–5].

Резюмуючи, можемо констатувати, що рабовласницький лад у Російській імперії І.Петрункевич вважав абсолютним злом. Реалії кріпацького устрою, у яких жив політик, величезний вплив філософії О.Герцена зумовили формування принципових поглядів діяча, які

виключали можливість рабовласництва. Усталені демократичні ідеали І. Петрункевича кристалізували його ґрунтовну візію щодо скасування кріпацького ладу. Іван Ілліч категорично відстоював «американську» модель аграрного сегменту економіки держави, засновану на дрібному фермерському виробництві.

Література:

1. Петрункевич И.И. Манифест 19 февраля в провинции (из личных воспоминаний). Речь. 1911. № 49. 19 февраля. С. 5.
2. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага: Б. и., 1934. 472 с.
3. Петрункевич И.И. Манифест 19 февраля в провинции (из личных воспоминаний). Речь. 1911. № 49. 19 февраля. С. 5.
4. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага: Б. и., 1934. 472 с.
5. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага: Б. и., 1934. 472 с.
6. Петрункевич И.И. К аграрному вопросу. М.: Типография О.Л. Сомовой, 1905. 35 с.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-079-7-4>

МЕМОРІАЛЬНІ ВИМІРИ ДОНЕЦЬКА

Мартинчук І. І.

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки*

Отземко О. В.

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки*

Темірова Н. Р.

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки
Донецького національного університету імені Василя Стуса
м. Вінниця, Україна*

Меморіальні виміри, які «супроводжують» містян протягом їхнього щоденного життя, справляють помітний вплив на формування ідентичності, що особливо актуалізувалося на тлі окупації частини Донецької